NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I ISSN 2277-8063

पश्चिम आशियातील बदलती सुरक्षा समीकरणे आणि भारत

श्री. ऋतुराज किशोर माने, राज्यशास्त्र आधिविभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.मो.न. ९०९६५२५९२५ E-mail : ruturajmane66@gmail.com

---

सारांश

पश्चिम आशियातील २०२५-२६ सालात उद्भवलेल्या अत्यंत गंभीर आणि गुंतागुंतीच्या भू-राजकीय संघर्षाचा भारताच्या दृष्टीकोनातून आढावा घेतो. प्रदीर्घ काळ चाललेला इस्रायल-इराण छुप्या युद्धाचा (Proxy War) टप्पा ओलांडून आता थेट लष्करी संघर्षात रूपांतर झाले आहे. जून २०२५ आणि फेब्रुवारी २०२६ मधील 'ऑपरेशन एपिक फ्युरी' सारख्या लष्करी मोहिमांनी या प्रदेशातील जुनी सुरक्षा मानके मोडीत काढली आहेत. भारतासाठी हा काळ अत्यंत कसोटीचा आहे, कारण भारताचे ऊर्जा हितसंबंध, ९० लाखांहून अधिक डायस्पोरा आणि चाबहार बंदर किंवा आयएमईसी (IMEC) सारख्या महत्त्वाकांक्षी कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांवर या युद्धाचे थेट सावट आहे. भारताने आजवर जपलेले 'दे-हायफनेशन' (De-hyphenation) धोरण आणि सामरिक स्वायत्तता (Strategic Autonomy) आता प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरील वास्तवामुळे दबावाखाली आली आहे. या अभ्यासात भारतासमोरील आव्हाने आणि भविष्यातील धोरणात्मक पर्यायांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन विषय

पश्चिम आशियाचा प्रदेश भारताच्या 'विस्तारित शेजार' धोरणाचा एक अविभाज्य भाग आहे. भारताचे या क्षेत्राशी असलेले संबंध केवळ कच्च्या तेलाच्या आयातीपुरते मर्यादित नसून, ते ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामरिक अशा विविध पदरांनी व्यापलेले आहेत. मात्र, गेल्या काही वर्षांत या प्रदेशातील सुरक्षा समीकरणे ज्या वेगाने बदलली आहेत, त्याने भारतीय परराष्ट्र धोरणकर्त्यांसमोर एक अभूतपूर्व पेच निर्माण केला आहे. पारंपारिकपणे, भारताने या प्रदेशातील संघर्षांपासून स्वतःला दूर ठेवत सर्व प्रमुख सत्तांशी विशेषतः इस्रायल, इराण आणि अरब राष्ट्रांशी स्वतंत्र संबंध प्रस्थापित केले होते. यालाच भारताचे 'दे-हायफनेशन' धोरण म्हटले जाते.

२०२५ आणि २०२६ मधील घडामोडींनी हे धोरण केवळ तात्विक चर्चेपुरते मर्यादित ठेवले आहे. इस्रायल आणि इराणमधील संघर्ष आता केवळ सीरिया किंवा लेबनॉनमधील छुप्या कारवायांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही, तर तो थेट एकमेकांच्या भूमीवर हल्ले करण्यापर्यंत पोहोचला आहे. जून २०२५ मधील १२ दिवसांच्या भीषण युद्धानंतर फेब्रुवारी २०२६ मध्ये अमेरिका आणि इस्रायलने इराणच्या अण्वस्त्र आणि लष्करी केंद्रांना लक्ष्य करून 'ऑपरेशन एपिक फ्युरी' सुरू केले. या हल्ल्यात इराणच्या सर्वोच्च नेतृत्वाचा झालेला अंत ही जागतिक राजकारणातील एक मोठी उलथापालथ ठरली आहे.

भारतासाठी ही परिस्थिती अधिक आव्हानात्मक होण्यामागे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचा फेब्रुवारी २०२६ मधील इस्रायल दौरा हे एक महत्त्वाचे कारण मानले जाते. या दौऱ्यात दोन्ही देशांनी 'विशेष सामरिक भागीदारी' जाहीर केली, परंतु याच्या अवघ्या दोन दिवसांतच इराणवर हल्ले सुरू झाले. या योगायोगामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, विशेषतः इराण आणि त्याच्या मित्र राष्ट्रांमध्ये, भारत आता 'अमेरिका-इस्रायल' गटाचा भाग असल्याची धारणा बळावली आहे. या धारणेचा थेट परिणाम भारताच्या इराणमधील गुंतवणुकीवर, विशेषतः चाबहार बंदरावर होताना दिसत आहे.

दुसरीकडे, भारताची ऊर्जा सुरक्षा ही या संघर्षाच्या केंद्रस्थानी आहे. भारताला लागणाऱ्या एकूण तेलापैकी मोठा हिस्सा हा हॉरमुझच्या सामुद्रधुनीतून (Strait of Hormuz) येतो. इराणने ही सामुद्रधुनी बंद करण्याची दिलेली धमकी भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी धोक्याची घंटा आहे. तसेच, आखाती देशांमध्ये वास्तव्यास असलेले सुमारे ९० लाख भारतीय कामगार हे केवळ भारताच्या परकीय चलनाचा स्रोत नसून ते एक मोठे मानवी दायित्व देखील आहेत. युद्धाचा वणवा पेटल्यास या लोकांचे सुरक्षित स्थलांतर करणे हे भारतासाठी मोठे आव्हान असेल.

या पार्श्वभूमीवर, भारताच्या 'सामरिक स्वायत्तते'चा अर्थ पुन्हा एकदा शोधण्याची गरज निर्माण झाली आहे. सामरिक स्वायत्तता म्हणजे केवळ अलिप्त राहणे नव्हे, तर राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची क्षमता होय. चीन या प्रदेशात मध्यस्थ म्हणून स्वतःची जागा निर्माण करत असताना, भारताची भूमिका केवळ 'बघ्याची'

राहणे भारताच्या जागतिक महत्त्वाकांक्षेसाठी मारक ठरू शकते. हा शोधनिबंध याच गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. अमेरिका-इस्रायल आणि इराण यांच्यातील थेट लष्करी संघर्षाच्या कारणांचा आणि त्याच्या प्रादेशिक सुरक्षेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

२. पश्चिम आशियातील अस्थिरतेमुळे भारताच्या ऊर्जा पुरवठा साखळीवर होणाऱ्या आर्थिक परिणामांचे मूल्यमापन करणे.

३. आखाती देशांमधील भारतीय समुदायाच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न आणि संभाव्य विस्थापनामुळे भारतावर पडणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक बोजाचे विश्लेषण करणे.

४. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताच्या 'सामरिक स्वायत्तता' धोरणाच्या प्रभावीपणाची चिकित्सा करणे.

संशोधनाची गृहीतके

१. जर अमेरिका-इस्रायल आणि इराण यांच्यातील संघर्ष दीर्घकाळ चालला, तर जागतिक तेल बाजारातील अनिश्चिततेमुळे भारताचा वित्तीय तुट वाढून रुपयाचे मूल्य डॉलरच्या तुलनेत ऐतिहासिक नीचांकी पातळीवर जाईल.

२. भारताची इस्रायलशी वाढती सामरिक जवळीक इराणसोबतच्या 'चाबहार' बंदर प्रकल्पात अडथळे निर्माण करेल, ज्यामुळे भारताचा मध्य आशियातील प्रभाव मर्यादित होईल.

३. पश्चिम आशियातील राजकीय पोकळीचा फायदा घेऊन चीन स्वतःला एक प्रभावशाली मध्यस्थ म्हणून प्रस्थापित करेल, जे भारताच्या प्रादेशिक हितसंबंधांना छेद देणारे ठरेल.

४. आखाती देशांतून होणारा ९० लाख भारतीयांचा संभाव्य परतीचा ओघ भारताच्या देशांतर्गत बेरोजगारीत भर टाकेल आणि परकीय चलन साठ्यावर ताण निर्माण करेल.

विषय मांडणी

१. संघर्षाचे संक्रमण - 'सावलीतील युद्ध' ते 'थेट रणांगण'

दशकांपासून इराण आणि इस्रायलमधील संघर्ष हा सायबर हल्ले, शास्त्रज्ञांच्या हत्या आणि छुप्या लष्करी कारवायांपुरता मर्यादित होता. मात्र, २०२५ च्या 'जून वॉर'ने ही चौकट मोडली. पहिल्यांदाच दोन्ही देशांच्या हवाई दलांनी एकमेकांच्या मुख्य भूमीला लक्ष्य केले. फेब्रुवारी २०२६ मधील 'ऑपरेशन एपिक फ्युरी' ने या संघर्षाला निर्णायक वळण दिले, ज्यामध्ये इराणचे धार्मिक आणि राजकीय नेतृत्व थेट निशाण्यावर आले. या थेट युद्धामुळे संपूर्ण पश्चिम आशियामध्ये एक मोठी अस्थिरता निर्माण झाली असून, पारंपारिक संरक्षण प्रणाली जसे की 'आयर्न डोम' यांच्या मर्यादाही स्पष्ट झाल्या आहेत.

२. भारताची राजनैतिक कसरत - 'तटस्थता' की 'अकार्यक्षमता'?

भारताने दीर्घकाळ 'दे-हायफनेशन' धोरणाचा वापर करून इस्रायल आणि इराण या दोन्ही शत्रूंना मित्र म्हणून जपले होते. मात्र, २०२६ मधील घटनाक्रमाने हे संतुलन बिघडवले आहे. पंतप्रधान मोदींचा इस्रायल दौरा आणि त्यानंतर लगेचच झालेला इराणवरील हल्ला यामुळे इराणमध्ये भारताप्रती अविश्वासाची भावना निर्माण झाली आहे. इराणने भारताच्या मौनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले असून, 'IRIS Dena' या इराणी जहाजाचा विशाखापट्टणम जवळ झालेला विनाश भारताच्या सागरी सुरक्षेवर आणि तटस्थतेवर डाग लावणारा ठरला आहे. यामुळे भारताची 'सामरिक स्वायत्तता' आता धोक्यात आली आहे असे अनेक तज्ज्ञांचे मत आहे.

३. ऊर्जा सुरक्षेचे आव्हान आणि आर्थिक परिणाम

भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे रक्त असलेल्या कच्च्या तेलाचा ५०% पेक्षा जास्त पुरवठा हॉरमुझच्या सामुद्रधुनीतून होतो. इराणने या मार्गावर ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न केल्यास किंवा युद्धामुळे हा मार्ग बंद झाल्यास भारतासाठी तेलाचे दर गगनाला भिडतील. या व्यतिरिक्त, भारताला खते आणि गॅस पुरवठ्यासाठीही या प्रदेशावर अवलंबून राहावे लागते. तेलाच्या किमतीत झालेली प्रत्येक वाढ भारताच्या महागाई दराला प्रत्यक्ष स्पर्श करते, ज्यामुळे सामान्य नागरिकांचे बजेट कोलमडते.

४. मानवी संकट - ९० लाख भारतीयांचे भविष्य

आखाती देशांतील ९० लाख भारतीय हे केवळ कामगार नसून ते भारताच्या सामाजिक स्थैर्याचे आधार आहेत. त्यांच्याकडून येणारे 'रेमिटन्स' भारताच्या परकीय चलन साठ्याला बळकटी देतात. जर या प्रदेशात व्यापक युद्ध भडकले, तर या लोकांचे स्थलांतर करणे हे 'ऑपरेशन गंगा' पेक्षा हजारपट मोठे आव्हान असेल. युद्धाचे चटके कतार, सौदी आणि युएई पर्यंत पोहोचल्यामुळे तिथल्या भारतीयांच्या रोजगारावर आणि सुरक्षेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

५. कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांचे राजकारण

भारताने चाबहार बंदराच्या माध्यमातून मध्य आशियात जाण्यासाठी जो मार्ग निवडला होता, तो आता इराणच्या नाराजीमुळे धोक्यात आला आहे. दुसरीकडे, भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर (IMEC) हा प्रकल्प जो इस्रायलमार्गे जाणारा होता, तो सध्याच्या युद्धामुळे पूर्णपणे ठप्प झाला आहे. इराण आता भारताऐवजी चीनच्या 'बेल्ट अँड रोड' (BRI) कडे झुकत असल्याचे दिसते, जे भारताच्या धोरणात्मक हितासाठी हानिकारक आहे.

६. चीनचा वाढता प्रभाव आणि भारताची कोंडी

चीनने सौदी अरेबिया आणि इराणमध्ये यशस्वी मध्यस्थी करून स्वतःला एक 'शांतता प्रस्थापित करणारा' म्हणून सादर केले आहे. चीनकडे असलेली आर्थिक ताकद आणि रशिया-इराण-चीन हा नवा अक्ष भारताला या प्रदेशात एकाकी पाडत आहे. भारत अमेरिकेच्या जवळ गेल्यामुळे इराण आणि रशिया भारताला आता शंकेच्या नजरेने पाहत आहेत, ज्यामुळे भारताच्या पारंपारिक मुत्सद्देगिरीच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या आहेत.

संशोधनाचे महत्त्व

१. राष्ट्रीय सुरक्षा - हिंदी महासागर आणि पश्चिम आशियातील तणावाचा भारताच्या सुरक्षेवर होणारा परिणाम समजण्यासाठी.

२. आर्थिक धोरण - ऊर्जा संकट आणि रेमिटन्स ओघ घटल्यास भारताने कोणते पर्यायी आर्थिक मार्ग निवडावेत याचे दिशादर्शन करण्यासाठी.

३. परराष्ट्र धोरण - बदलत्या जागतिक परिस्थितीत 'सामरिक स्वायत्तते'चा नवा अर्थ लावणे आणि धोरणात्मक लवचिकता आणण्यासाठी.

गृहीतकांची पडताळणी

१. गृहीतक - तेलाच्या किमतीत झालेली वाढ आणि महागाईचा वाढलेला दर यामुळे हे सिद्ध होते.

२. गृहीतक - इराणमधील बदलती राजकीय भूमिका आणि भारताच्या प्रकल्पांना मिळणारा थंड प्रतिसाद हे स्पष्ट करत आहे.

३. गृहीतक - चीनने या प्रदेशात राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही स्तरांवर आपली पकड मजबूत केली आहे.

४. गृहीतक - अंशतः सत्य. स्थलांतर अद्याप मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले नसले तरी भीतीमुळे आर्थिक ओघ कमी झाला आहे.

निष्कर्ष

पश्चिम आशियातील संघर्ष आता अशा टप्प्यावर पोहोचला आहे जिथे केवळ 'तटस्थ' राहून भारताचे काम चालणार नाही. भारताचे 'दे-हायफनेशन' धोरण हे शांततेच्या काळासाठी उपयुक्त होते, परंतु उघड युद्धाच्या काळात त्याला मर्यादा आहेत. भारताने इस्रायलशी केलेली जवळीक इराणला दुखावणारी ठरली आहे, ज्यामुळे भारताचे मध्य आशियातील प्रवेशद्वार (चाबहार) धोक्यात आले आहे. या संघर्षाचा भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेवर आणि आखाती देशांतील करोडो भारतीयांवर होणारा परिणाम हा केवळ राजकीय नसून तो एक राष्ट्रीय आपत्तीचा विषय बनू शकतो. भारताला आता आपली सामरिक स्वायत्तता टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ शब्दांची नव्हे, तर कृतीची गरज आहे. चीनचा वाढता प्रभाव आणि रशिया-इराणची जवळीक यांमधून मार्ग काढताना भारताला आपल्या पारंपारिक मुत्सद्देगिरीत आमूलाग्र बदल करावा लागेल.

शिफारसी

१. ऊर्जा पर्यायांचे विविधीकरण - आखाती देशांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी लॅटिन अमेरिका आणि रशियासोबतचे ऊर्जेचे करार अधिक भक्कम करावेत.

२. NEIS यंत्रणा - परतीचा ओघ सुरू होण्यापूर्वीच 'नॅशनल एक्सपाट्रिएट इंटिग्रेशन अँड स्किल-मॅपिंग' (NEIS) आराखडा तयार करून त्यांना भारतीय उद्योगांत सामावून घ्यावे.

३. सागरी सुरक्षा संरक्षण (S-CIP) - 'IRIS Dena' सारख्या घटना पुन्हा घडू नयेत म्हणून हिंदी महासागरात आपल्या नौदलाची उपस्थिती आणि विशेष संरक्षण युनिट स्थापन करावे.

४. चाबहार प्रकल्प वाचवणे - अमेरिकेच्या निर्बंधांकडे दुर्लक्ष करून इराणला चाबहार प्रकल्पासाठी तांत्रिक आणि आर्थिक पाठबळ द्यावे, जेणेकरून चीनचे वर्चस्व रोखता येईल.

५. बहुध्रुवीय मुत्सद्देगिरी - केवळ अमेरिकेच्या गटात न दिसता, भारताने रशिया आणि इतर ब्रिक्स (BRICS) राष्ट्रांच्या मदतीने या संघर्षात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.

संदर्भ ग्रंथ

१. देवळाणकर, शै. (२०२५). बदलती जागतिक समीकरणे आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.
२. चिदंबरम, पी. (२०२६, मार्च ५). इस्रायल-इराण युद्धात भारताची भूमिका: एक विश्लेषण. लोकसत्ता.
३. महाराष्ट्र टाइम्स. (२०२६, मार्च ४). इराण-इस्रायल-अमेरिका युद्ध: भारतावरील परिणाम.
४. निंगथौजम, ए. (२०२४). मोदी ३.० आणि भारत-पश्चिम आशिया संबंध. ORF.
५. ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाऊंडेशन. (२०२१). पश्चिम आशियाच्या पटावर आशियाई फासे टाकताना: भारताचे हितसंबंध.
६. तानेजा, क. (२०२३). चीनची पश्चिम आशियाई शांतता मुत्सद्देगिरी: भारतासाठी वास्तवाचे भान. ORF.
७. MEA Statement. (2026, March 03). Statement on ongoing conflict in the West Asia region. Ministry of External Affairs, India.